

Сагайдак Т. (2015). Сирітство як соціальне явище та наукова проблема. *Social Work and Education*, Vol.2 № 1, С. 68-73.

Тетяна Сагайдак,

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
магістр кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи*

СИРІТСТВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ ТА НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Анотація: У статті автор розглядає сирітство як соціальне явище, основні категорії, нормативно-правову базу, проблеми соціального сирітства.

Ключові слова: сирітство, соціальне сирітство, соціальні сироти, діти-сироти.

Вступ. Сирітство, як соціальне явище, інтегрує в собі низку проблем, що виникли на тлі соціально-економічного й психолого-педагогічного неблагополуччя суспільства.

У тлумаченні наукових категорій «сирітство», «діти-сироти», «соціальні сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування» потрібно зробити деяке змістовне пояснення. Визначення сутності означених категорій знаходимо у працях Л. Волинець, Н. Комарової, О. Антонової-Турченко, І. Іванової, І. Пеші, Л. Артюшкіної-Полянничко, В. Оржеховської, В. Виноградової-Бондаренко, Г. Бевз, М. Галагузової, В. Курбатова та ін.

Метою статті є дослідження сучасного стану розвитку та подання проблеми соціального сирітства.

Виклад основного матеріалу. Втрату батьків дитиною історично пов'язували лише з їх смертю. Характерною рисою українського народу було те, що до складу сиріт зараховували дітей, які втратили обох або одного з батьків. На сьогодні поняття втрати батьків дитиною розглядають ширше: з одного боку, як смерть батьків, та з іншого – як зумовлена різними причинами відсутність піклування про дітей з боку батьків. За вказаним принципом розрізняють дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У Законі України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001р. наведено таке визначення: «дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки» [5, с.185]. У науковій

літературі вживають також синонімічні до поняття «діти-сироти» терміни, зокрема, «прямі сироти» (В. Курбатов) та «біологічні сироти» (В. Оржеховська), «фізичні сироти» (В. Виноградова-Бондаренко).

Поряд з поняттям «діти-сироти» Закон України «Про охорону дитинства» виокремлює та обґрунтовує зміст поняття «діти, позбавлені батьківського піклування» – «діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав; відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав; визнанням батьків безвісти відсутніми або недієздатними; оголошення їх померлими; відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою під час слідства; тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки; а також підкинуті діти; діти, батьки яких невідомі; діти від яких відмовились батьки, а також безпритульні діти» [6]. І. Галатир уточнює зазначений перелік категорій дітей і додає такі групи неповнолітніх: безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку із втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих в сім'ї; діти, яких вигнали з дому батьки; бездоглядні діти – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей; діти-втікачі із виховних установ – діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках; діти-втікачі із зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку; діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці – діти, позбавлені систематичного батьківського піклування; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, діти з діагнозом дромоманія – схильність до бродяжництва та подорожування [4].

Для визначення саме такої категорії дітей в науковій літературі використано термін «соціальні сироти», який активно вживають у світовій науці з 50-рр. ХХ ст., а в Україні – з кінця 80-х рр. Перше системне дослідження соціального сирітства в Україні було здійснене в 1998р. у рамках проекту ЮНІСЕФ «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні». Авторський колектив у складі Л. Волинець, Н. Комарової, О. Антонової-Турченко, І. Іванової, І. Пеші у книзі «Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування» дає таке визначення поняття «соціальні сироти»: «це особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин лишились сиротами при живих батьках» [25, с. 11]. До цієї ж групи вони зараховують безпритульних та бездоглядних дітей, тобто

дітей вулиці. Інші українські дослідники в тлумаченні терміна, безумовно, спираються на це визначення, доповнюючи або звужуючи наведений перелік причин.

І. Козубовська визначає термін «соціальні сироти» таким чином: «це особлива група дітей, які залишилися без батьків через соціально-економічні причини, тобто сироти при живих батьках» [3, с.124].

Визначення Л. Артюшкіної, А. Полянничко розширене: «соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які формально мають батьків, але в силу соціальних, економічних, морально-психологічних та фізичних причин фактично позбавлені батьківського піклування. До позбавлених батьківського піклування належать і бездоглядні та безпритульні діти, тобто «діти вулиці» [2, с. 6].

М. Галагузова узагальнює два попередньо визначені підходи: «соціальна сирота – дитина, яка має біологічних батьків, але вони з різних причин не займаються вихованням дитини й не піклуються про неї» [7, с. 192].

Як синоніми поняття «соціальні сироти», зокрема для визначення категорій дітей, яких залишили в пологових будинках, лікарнях, спеціалізованих закладах, у світовій практиці використовують й інші поняття: «діти, яких залишили», «діти, від яких відмовилися батьки», «державні немовлята», «народжені, щоб бути покинутими», «вічні новонароджені» тощо [2].

Варіативність уживання термінів «діти-сироти» та «діти, позбавлені батьківського піклування», з одного боку, та «біологічні та соціальні сироти» – з іншого, зумовлена сферами їх використання: у нормативно-правових документах використовують лише перший варіант, у науковій соціально-педагогічній літературі та практичній соціальній роботі – обидва варіанти.

У визначенні поняття «сирота» в сучасній науковій літературі важливим є саме поєднання змістовного навантаження термінів «діти-сироти» та «діти, позбавлені батьківського піклування», що відображено, наприклад, у словнику за редакцією А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової: «дитина, що тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитина, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні і потребує захисту та допомоги з боку держави» [1, с.183]. Тлумачення терміна збігається з поглядами дослідника В. Курбатова, який указує на тимчасову чи постійну позбавленість сиротою свого сімейного оточення або неможливість залишатися в такому оточенні та наявність у такої дитини права «на особливий захист та допомогу, що надається державою» [4, с. 217].

У російській науковій літературі, зокрема М. Галагузовою, В. Курбатовим, термін «діти, які залишилися без піклування батьків» використовують як родове поняття щодо термінів «діти-сироти» та «соціальні сироти». В. Курбатов визначає його таким чином: «діти, які залишилися без піклування батьків – особи віком до 18 років, що залишились без піклування одного чи обох батьків. До цієї категорії зараховують дітей, у яких немає батьків або вони позбавлені батьківських прав... Діти вважаються сиротами у зв'язку з ухилянням батьків від їх виховання або від захисту їх прав та інтересів, відмовою батьків узяти своїх дітей із виховних, лікувальних закладів, закладів соціального захисту населення та інших аналогічних закладів і в інших випадках визнання дитини такою, яка залишилась без батьківського піклування в установленому законом порядку» [8, с. 218].

Уживання терміна «діти, що залишились без піклування батьків» як загального для визначення всіх можливих випадків, має історично-традиційний характер. Так, щорічний звіт, де відображений облік, улаштування та рух дітей і підлітків (Форма РВК№103), на початку 40-х рр. мав назву «Звіт про влаштування дітей, що лишилися батьків», з 1948р. у назву внесено зміну: «Звіт про влаштування дітей і підлітків, що лишилися без батьків», а з 1953р. протягом кількох десятиліть незмінно називався «Звіт про влаштування дітей і підлітків, що залишились без піклування батьків».

У нормативно-правових документах України поняття «соціальне сирітство» вперше використане в національній програмі «Діти України», затвердженій Указом Президента України від 18 січня 1996р. [57].

В цілому, аналіз наукових джерел дозволяє виокремити декілька наукових підходів у сучасних дослідженнях, які визначають сутність сирітства: соціально-економічний (Є. Рибинський, В. Бочарова, М. Лазутова); психолого-педагогічний (Н. Іванова, Л. Оліференко); соціально-правовий (І. Невський та ін.). Соціальне сирітство є терміном соціально-психологічним і не має відповідного нормативного підкріплення, що спричинило появу суттєвих розбіжностей в оцінці рівня поширеності цього явища. Категорія «соціальне сирітство» є складовою поняття «сирітство». Щодо суттєвих відмінностей сутнісного змісту термінів «діти-сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування», «біологічні та соціальні сироти» зумовлені сферами їх використання: у нормативно-правових документах використовують лише перші два варіанти, натомість у соціально-педагогічній та соціологічній літературі – всі варіанти. У наукових дослідженнях створені передумови для комплексного вивчення цієї проблеми: аналіз загальних підходів до соціальної роботи з дітьми-сиротами подано у працях І. Дементьєва, Є. Рибинського, Л. Смагіної; профілактика збільшення кількості відмовних дітей і рання діагностика причин соціального сирітства розглянуті В. Брутманом, Т.

Журбою, Н. Соколовою, О. Тимановою; взаємозв'язок медичних, психологічних і педагогічних аспектів у процесі інтеграції дітей-сиріт у суспільство розкриті у дослідженнях Т. Добровольської; психологічні особливості розвитку дітей-сиріт у наукових працях вивчають І. Дубровіна, В. Мухіна, А. Прихожан, І. Фурманова та ін. Педагогічним та соціально-педагогічним аспектам виховання дітей, які залишились без піклування батьків, присвячені роботи Л. Байбородової, Н. Іванової, А. Нечаєвої, Л. Оліференко, Е. Чепурних та ін.

В контексті аналізу проблеми сутності соціального сирітства важливим є висвітлення причин, які сприяють поширенню даного явища. Узагальнення результатів аналізу наукової літератури дозволило нам виділити також низку причин соціального сирітства в Україні [8]. Зокрема це: низький матеріальний рівень життя багатьох сімей, безробіття батьків; зайнятість батьків, що вимагає їх частой і довготривалої відсутності; відсутність постійного житла (малозабезпечені сім'ї продають свої оселі, щоб забезпечити собі засоби існування, заздалегідь виписуючи дітей, залишаючи їх без житла); асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, а саме, різні види залежності (пияцтво, нарко- і токсикоманія), проституція, участь у протизаконній діяльності; примушення дітей до жебрацтва з боку дорослих членів родини; різноманітні форми насильства над дітьми в сім'ї та державних закладах опіки; послаблення функцій державних установ, покликаних займатися вихованням та навчанням дітей; послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей.

Як свідчать дані наукових досліджень, проблема сирітства соціально детермінована, але існують деякі розбіжності при виявленні чинників, які її провокують. Серед основних причин, які впливають на збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, науковці виділяють такі: асоціальна поведінка батьків, поширення алкоголізму та наркоманії і, як наслідок, – жорстоке поводження з дітьми; недієздатність батьків, у тому числі і через психічні розлади; передчасна смертність населення; високий рівень безробіття і бідності в країні; збільшення кількості неповнолітніх батьків, які психологічно та матеріально неспроможні самостійно виховувати дітей; зростання рівня злочинності; руйнування традиційних сімейних цінностей [10].

Висновки. Отже, сирітство, як соціальне явище існує стільки, скільки людське суспільство і є невід'ємним елементом цивілізації. Але, коли біологічне сирітство є процесом об'єктивним, то масове збільшення дітей, позбавлених батьківських прав носить загрозливий для суспільства характер, тому їх деструктивні наслідки будуть відчутні через наступні покоління. Сучасне соціальне сирітство є, певним чином, наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сім'ї. Ситуацію з дітьми-сиротами

поглиблює прогресуюча тенденція порушення структури сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками.

Список використаної літератури:

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие. Социально- психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : МГУ, 1990. – 240 с.
2. Александров А. А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера в подростковом возрасте. Нарушения у детей и подростков / А. А. Александров. – М. : Просвещение, 1981. – С. 51-59.
3. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : В 2-х т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980 – Т.1 – 232 с. – Т. 2 – 288 с.
4. Ананьев Б. Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания / Б. Г. Ананьев. // Избранные психологические труды : В 2 т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – С. 9-102.
5. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Педагогика, 2000. – 286 с.
6. Андреева Т. В. Семейная психология / Т. В. Андреева. – СПб., 2004. – 252 с.
7. Андрошок Т. А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання у загальноосвітній школі / Т. А. Андрошок. – Херсон, 2002. – 256 с.
8. Антонова-Турченко А. Г. Психологическая диагностика и коррекция личности трудновоспитемых детей и подростков / А. Г. Антонова-Турченко, Э. И. Дранищева, Л. С. Дробот. – К. : ИСИО, 1997. – 254 с.
9. Антояк Н. Зовнішня трудова міграція батьків як причини соціального сирітства дітей / Н. Антояк // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 2. – С. 10 –111.
10. Анциферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности / Л. И. Анциферова // Вопр. психологии. – 1998. – №1.– С. 37-50.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2015

Стаття прийнята до друку 04.04.2015